

До історії стародавнього виробництва

О.В. Петраускас, С.А. Горбаненко

ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ З ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА БУГАЇВКА

Звернено увагу на відбитки та домішку зернівок культурних рослин у тісті посуду з об'єкта 3 постчерняхівського часу на поселенні Велика Бугаївка.

К л ю ч о в і с л о в а : ранні слов'яни, поселення, посуд, палеоетноботанічні рештки.

У ході археологічних робіт на поселенні черняхівської культури Велика Бугаївка (Київська обл.) серед інших було досліджено об'єкт 3 — житло постчерняхівського часу. Аналіз даних дозволяє зарахувати його до ранньослов'янських пам'яток і датувати V ст.¹

Знахідки, виявлені в споруді, представлені переважно розвалами ліпних горщиків. Вони належать до посуду слабо профільованих форм. Вінця їх потовщені, короткі, трохи відігнуті. Денця плоскі, деякі з невеликими заглибинами по центру. Кут між стінкою та денцем гострий. Більшість денець ззовні мають закраїну. Поверхня горщиків нерівна, але, як правило, ретельно заглажена, плямиста, рудо-коричневого та чорного кольорів. Глина щільна, з домішками шамоту, вапняку або залізняку. Зафіксовано також значну кількість відбитків зернівок злакових культур.

Форма, обробка поверхні та склад глини горщиків з житла характерні для кераміки східноєвропейських культур другої—третьої чвертей I тис. Подібні ліпні горщики відомі на черняхівських пам'ятках типу Боромля—Журавка—Черепин з території Придніпров'я та Придністров'я (Баран 1981, табл. II, 10; 2008, рис. 20, 3, 7; 29, ж, 29; Некрасова 1988, рис. 6; Терпиловский 2004, рис. 56, 27, 31), а також у матеріалах ранньосередньовічних слов'янських культур — пеньківської (Приходнюк 1980, рис. 9, *тип III*; 1998, рис. 29, 15,

17; 50, 14 та ін.) та празької (Баран 1988, рис. 5, *типи 2, 3, варіант 2*; Абашина 2004, рис. 2, 2—5, 8, 12). Найподібніші форми походять з комплексів кінця IV — V ст. перехідного характеру від черняхівських до празьких старожитностей з території Придністров'я та Західної Волині: Черепин, Зелений Гай, Рашків, Хрінники та ін. (Баран 2008, рис. 20, 3, 7; 27, а, 5, б, 1, 7; 29; Козак 2008, с. 17—25).

Під час візуального обстеження кераміки з об'єкта 3 з метою фіксації відбитків зернівок культурних рослин була помічена цікава особливість. Кераміка з житла рясно вкрита відбитками зернівок злаків. Серед них чітко визначаються в значній кількості відбитки ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*) і проса (*Panicum miliaceum*), а також два відбитки пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.).

Дослідники виділяють чотири способи потрапляння зернівок до глиняного тіста: додання їх як домішок, що сприяють усадці глини; з ритуальною метою; як підсіпку під денця горщиків; випадкове потрапляння (Кравченко, Пашкевич 1985, с. 179).

Підсипати зерно під денце — здавна розповсюджений прийом. З цією метою майже завжди використовували зерна проса — найменші з-поміж інших культур (2—3 мм) та майже круглої форми. Просо підсипали, щоб горщик не приставав до лави (підставки), на якій гончар формував посудину (Бобринский 1978, с. 39). Його використовували щонайменше від раннього залізного віку та до кінця I тис. н. е. включно. Черговим таким прикладом є одне з денець розглядуваного комплексу (рисунком, 1). Воно рясно вкрите відбитками зернівок проса, яких вдалося нарахувати понад 100 од. Вони

¹ Публікацію об'єкта див.: Петраускас, Шишкин 2009, с. 207—209, рис. 5—7; 2013, с. 63, рис. 211—212; попередня публікація палеоетноботанічних даних: Горбаненко 2013.

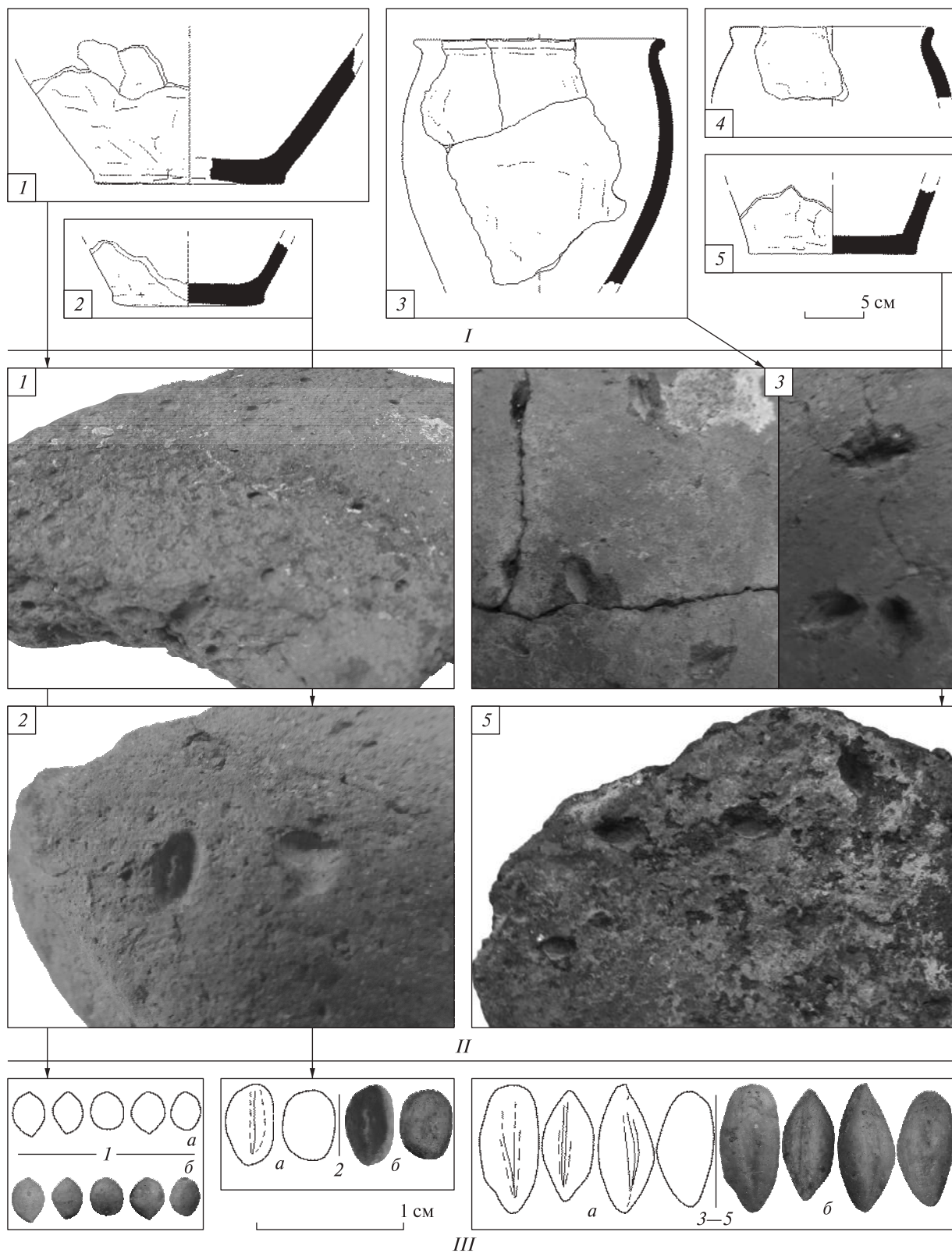

Рис. Велика Бугаївка. Липна кераміка з відбитками зернівок культурних рослин з об'єкта 3: I — прорисовки (за: Петраускас, Шишкін 2013); II — макрофото; III — відбитки зернівок (а — прорисовки; б — фото моделей): 1 — просо; 2 — пшениці м'які голозерні; 3—5 — ячмінь півчастий

виявлені також на внутрішній поверхні денця та в його зламах, тобто власне в глиняній масі. Таким чином, окрім використання проса для підсипки, ймовірно, гончар додав його й до глиняного тіста. Відбитки проса виявлені ще на двох невеликих фрагментах кераміки, які також могли належати цим горщикам. Розміри зернівок стандартні — 2,12/2,47 × 2,59/3,15 мм.

На трьох посудинах виявлено відбитки ячменю плівчастого (рисунок, 3—5) — дві верхні частини горщиків (рисунок, 3, 4) та денце (рисунок, 5). Сумарно на поверхні й у зламах горщиків зафіксовано понад 50 відбитків зернівок. Відбитки зернівок інших культурних рослин не виявлено. Тобто, цілком певно, можна вважати, що майстер цілеспрямовано додав зернівки саме ячменю плівчастого. Крім того, відбитки зернівок ячменю плівчастого виявлені на інших невеликих фрагментах кераміки, належність яких до реконструйованих форм неможливо встановити. Розміри зернівок стандартні: ширина (B) коливається у межах 3,69—4,15 мм; довжина (L) — 7,67—8,85 мм; індекс співвідношення довжини до ширини (L/B) становить 2,0—2,2.

Лише на одному денці (рисунок, 2) виявлено два відбитки зернівок пшениць м'яких голозерних (розміри: B — 3,36 і 3,64 мм; L — 5,54 і 4,81 мм; L/B — 1,65 і 1,32). Це унеможливило визначення способу потрапляння їх — цілеспрямовано чи випадково.

Подібних випадків, коли на ліпних горщиках з пам'яток I тис. зафіксовано значну кількість відбитків, більшу за звичну, нам відомо небагато. До них можна зарахувати матеріали з поселення Роїще київської культури (Чернігівська обл.). На денці миски з ями 168 (Терпиловский 2004, рис. 54, 2) виявлено відбитки 11 зернівок жита, а на одному з горщиків — сім відбитків на поверхні та на зламах стінок (Пашкевич, Терпиловский 1981). Стосовно миски те, ймовірно, не було пов'язане з підсипкою під денце, оскільки з цією метою ефективніше використовувати просо, що й робили зазвичай. Тож ми схильні припустити, що жито додали у формувальну масу з іншою метою. Непрямим підтвердженням цього є вказаний горщик з того ж поселення. Прикметно також, що додано лише один вид злакових. Ймовірно, для описаних зразків слід говорити про «ритуальне» додання зерен.

Ще один приклад — комплекс праслов'янської кераміки з поселення Дмитрівка III черняхівської культури (Полтавська обл.; Башкатов, Горбаненко, Пашкевич 2010; Башкатов, Горбаненко 2012). Реставрована одна посудина:

на: великий біконічний зерновик зі слідами ремонту (Башкатов 2010, рис. 10, 6). Відбитки, виявлені на ньому (проса, ячменю плівчастого, жита, пшениці двозернянки), вказують на те, що до глиняної маси додали суміш зерен, хоча віддали перевагу ячменю плівчастому. Зважаючи на розміри посудини, її цілком могли використовувати для зберігання продуктів хліборобства. Тож, ймовірно, і в цьому разі слід припустити «ритуальний характер» акту додання зерен. На інших фрагментах кераміки з цього ж комплексу відбитки зернівок виявлені в незначній кількості, що вказує на їх випадкове потрапляння до формувальної маси.

Цікавим також є приклад з черняхівського поселення Комарів на Буковині. Влітку 2014 р. на ньому було досліджено об'єкт 14 — господарську (сміттєву?) яму, в заповненні якої знайдено велику кількість обпаленої глини (обмазки), а в нижній частині розвал ліпного горщика та кілька уламків гончарного черняхівського посуду. Профіль ліпного горщика, склад глини та характер обробки поверхні дає змогу зарахувати його до ліпного посуду ранньослов'янської традиції. Подібний посуд на комарівському поселенні добре відомий і за матеріалами з розкопок М.Ю. Смішка, і за сучасними дослідженнями (Петраускас 2014). Тісто цього горщика має велику кількість відбитків зернівок проса (визначення С.А. Горбаненка). За їх спорадичним розташуванням (поверхні внутрішня і зовнішня, злами) з упевненістю можна стверджувати, що майстер свідомо домішав злаки до глиняної маси у ході формовки.

Мабуть, не зайвим буде згадати й один «курйозний» випадок. Йдеться про знахідку розвалу горщика на городищі Животинне Воронежської обл., РФ (Винников 2014). Це посудина невеликих розмірів, поверхня якої суцільно вкрита відбитками проса. З огляду на те, що у зламах горщика відбитків не зафіксовано, можна припустити, що майстер випадково впустив майже готову «сиру» форму в запаси проса, що були поруч, після чого просто стер зернівки з глини (про що свідчить велика кількість змазаних відбитків (Горбаненко 2013а, рис. 3)) і завершив роботу.

Ще один відомий нам факт — фрагмент ліпної сковорідки з городища Лтава роменської культури (м. Полтава). На невеликій її частині (приблизно 5 × 5 см) виявлено сім відбитків зернівок: чотири жита, два вівса та один ячменю плівчастого (Пашкевич, Горбаненко 2002, рис. 4). На інших виробках з глини із Лтави (як і в попередніх пам'ятках) відбитки трапляються спорадично.

Наведені приклади прямо чи опосередковано підтверджують, що до глиняного тіста кераміки з об'єкта 3 у Великій Бугаївці, в першу чергу, додавали частку врожаю з «ритуальною» метою. Іншого пояснення цьому факту знайти складно. Приміром, горщик аналогічних розмірів з поселення Обухів 3 київської культури неподалік Києва (Абашина, Гороховський 1975, рис. 3, б; Терпиловский, Абашина 1992, рис. 27, б), який також цілком міг бути використаний для зберігання врожаю, не мав відбитків зернівок культурних рослин. Загалом нині складно говорити про ступінь поширеності цього явища. Можна лише припустити, що якби воно було масовим, то на нього давно звернули б увагу. Однак і унікальним цей приклад назвати не можна.

Звернемо увагу, що в більшості перерахованих випадків зернівки додано до тіста горщиків, які за розмірами могли слугувати для зберігання зерна, а в одному (сковорідка) — посудину могли використовувати, зокрема, для

просушки зерна. Таким чином, окрім одного з наведених прикладів (миска з поселення Роїще) посуд, найімовірніше, практично постійно та безпосередньо «контактував» з зерном. Висновок, який напрошується сам собою — зерно додавали до тіста посуду, який міг максимально «контактувати» з продуктами хліборобства, «аби зерно не переводилося».

Очевидно, що це явище пов'язано із хліборобським світоглядом людності, яка виготовляла та користувалася цим посудом. Такий світогляд пов'язаний, у першу чергу, з культом родючості. Однак у ритуальних цілях зерно найчастіше додавали до глини культових предметів: статуєток (пов'язаних з символами родючості), глиняних «хлібців» (можливо, модельок давнього хліба), вотивних невеликих посудин та ін. Але в наведених прикладах маємо справу із звичайним побутовим посудом. Можливо, в цьому разі втілено певний відтінок цих вірувань: зернівки в тілі посуду повинні були гармоніювати із його вмістом.

Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів 2 // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 277—300.

Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III // Археологія. — 1975. — 18. — С. 61—71.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008.

Башкатов Ю.Ю. Новые исследования черняховских памятников на юге Среднего Поднепровья // Germania-Sarmatia. — 2010. — II. — С. 215—239.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А. Земледелие древних жителей поселения Дмитровка III // Stratum plus. — 2012. — № 4. — С. 309—320.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Полтава, 2010. — С. 48—58.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014.

Горбаненко С.А. Приложение 5. Палеоэтноботанические определения // Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — С. 384—388 (Oium. — 2).

Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические материалы с Животинного городища (по отпечаткам на изделиях из глины) // Древности. — 2013а. — Вып. 12. — С. 273—282.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.

Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-I на Київщині // Археологія. — 1988. — 62. — С. 70—82.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 134—139.

Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснянских племен III—V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 93—113.

Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — К., 2014. — С. 165—183 (Oium. — № 4).

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка I // *Vita Antiqua*. — 2009. — № 7–8. — С. 201–226.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013 (Oium. — 2).

Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. — К., 1980.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Люблин, 2004 (Monumenta Studia Gothica. — III).

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.

Надійшло 02.06.2014

О.В. Петраускас, С.А. Горбаненко

ОСОБЕННОСТИ КЕРАМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ВЕЛИКАЯ БУГАЕВКА

Публикуются палеоботанические материалы, выявленные по отпечаткам на керамике из объекта 3 поселения Великая Бугаевка (Киевская обл.). Объект (жилище) можно характеризовать как раннеславянский (V в.). Лепная керамика из него подобна раннесредневековым сосудам славянских культур: пеньковской и пражской.

На керамике обнаружено значительное количество отпечатков зерновок культурных растений — ячменя пленчатого (*Hordeum vulgare*) и проса (*Panicum miliaceum*), а также два отпечатка пшениц мягких голозерных (*Triticum aestivum* s. l.). В частности, ячмень пленчатый в значительном количестве обнаружен на трех реставрируемых формах и нескольких мелких фрагментах, просо — на одном доньшке и в тесте, а также нескольких мелких фрагментах, пшеница мягкая голозерная — на одном доньшке.

Исходя из количества отпечатков, попадание зерновок в глиняное тесто нельзя считать случайным. Однако и объяснять это технологическим приемом также невозможно, поскольку другая аналогичная посуда изготовлена без примесей. Аналогичные примеры преднамеренного добавления зерна демонстрирует также использование его смеси, а не одной культуры.

Возможное объяснение этой традиции авторы связывают с земледельческими верованиями, конкретно: зерно в теле посуды должно было гармонировать с ее содержимым.

О.В. Petrauskas, S.A. Gorbanenko

PECULIARITIES OF CERAMICS ASSEMBLAGE FROM VELKYA BUHAIVKA SETTLEMENT

Published are the palaeobotanic materials revealed by the imprints on ceramics from the object 3 at Velyka Buhaiivka settlement (Kyiv Oblast). The object (a house) can be described as the Early Slavonic (the 5th c.). Handmade ceramics from it is similar to the early medieval vessels of the Slavonic cultures: Penkivska and Prague ones.

Significant number of imprints left by corn seeds of the following crops was found on ceramics: hulls barley (*Hordeum vulgare*) and millet (*Panicum miliaceum*), as well as two imprints of common wheat (*Triticum aestivum* s. l.). For instance, a great amount of hulls barley was found on three possible to restore forms and several small fragments, millet was recorded on a bottom and in its clay, as well as on several small fragments, and bread wheat was found on a bottom.

Judging from the quantity of imprints, finds of seeds in clay fabric can not be perceived as accidental. Nevertheless, it is also not possible to determine this fact as a technique, because other analogous pottery was made without admixtures. Similar examples of intentioned grain adding show also usage of grain mixture instead of separate crops.

The authors relate a possible explanation of such tradition with agricultural beliefs, namely, the belief that a grain in a vessel's body should harmonize with its contents.